

Geneza leninismului romantic

**O perspectivă teoretică asupra orientării internaționale
a comunismului românesc 1948-1989**

Prefață de Michael SHAFIR

INSTITUTUL EUROPEAN
2012

Cuprins

Prefață. Un „conceptualist” rătăcit în Epigonia (Michael SHAFIR) / 11

Introducere / 15

Capitolul 1. Cadrul teoretic / 19

- 1.1. Realismul / 19**
- 1.2. Pluralismul / 22**
- 1.3. Marxismul / 24**
- 1.4. Socio-constructivismul / 31**

Capitolul 2. Cadrul conceptual. De la Lenin la Gorbaciov: varietăți ale leninismului sovietic / 45

- 2.1. Ce este leninismul? Delimitări conceptuale / 45**
- 2.2. Leninism revoluționar / 52**
- 2.3. Leninism post-revoluționar / 53**
- 2.4. Leninismul europeanizat versus leninismul asianizat: conflictul sino-sovietic și devastatorul său efect asupra substanței revoluționare a leninismului / 56**
- 2.5. Leninism sistemic / 59**
- 2.6. Leninism post-bolșevic / 61**

Capitolul 3. În colimatorul Uniunii Sovietice: România și Europa de Est sub auspiciile leninismului post-revoluționar (1945-1955) / 65

- 3.1. Procesul sovietizării Europei de Est. Emergența „democrațiilor populare” / 67**
- 3.2. De la monarhie la republică populară. România în intervalul 1945-1947 / 74**
- 3.3. „Lagărul socialist” și configurarea Războiului Rece / 89**
- 3.4. Conflictul sovieto-iugoslav și Republica Populară România / 96**

- Respe
- 3.5. Panoramarea principalelor dispute intestine din cadrul PCR-PMR (1945-1953). Premise interne și externe / 114
  - 3.6. Noul curs, conducerea colectivă și dilemele leninismului pre-europenizat / 136
  - 3.7. „Procesul transformărilor revoluționare”: „penetrare”, „insulare” și începuturile „schimbării simulate” / 144

Capitolul 4. De la leninismul post-revoluționar la leninismul europeanizat: reinventarea socialismului. Republica Populară România și riscurile destalinizării / 149

- 4.1. Redescoperirea failibilității: reverberații intersistemice ale destalinizării / 152
- 4.2. Polonia la ora destalinizării: tardiva surmontare a unei crize politice / 158
- 4.3. Maghiarii împotriva „noii clase” și a protectorului sovietic al acesteia. Itinerariul unei revoluții eșuate / 174
- 4.4. Pe culmile „vigilenței revoluționare”. Republica Populară România și revoluția maghiară / 202
- 4.5. Iugoslavia în capcana revoluției maghiare. Evoluția relațiilor româno-iugoslave în a doua jumătate a anilor '50 / 224
- 4.6. „Devierea de stânga” sau despre „unitatea monolitică” a PMR. Premise interne și externe / 233
- 4.7. Fructele obedienței: trupele sovietice părăsesc teritoriul Republicii Populare România / 241
- 4.8. Concluzii: capcanele destalinizării și gestația național-comunismului / 246

Capitolul 5. Divergențe economice și oportunități geopolitice. Politica externă a Republicii Populare România în ultima perioadă a regimului Gheorghiu-Dej / 251

- 5.1. Contextul internațional: de la crizele Berlinului la criza rachetelor din Cuba / 252
- 5.2. O reacție neașteptată: Republica Populară România împotriva supranaționalizării CAER / 257
- 5.3. „Ăștia sunt mai ai dracu' decât iugoslavii”. Evoluția poziției române în cadrul conflictului sino-sovietic / 266
- 5.4. Semnificația simbolică a momentului aprilie 1964 pentru comunismul românesc. Premise, dimensiuni, consecințe / 270
- 5.5. Concluzii: „Principalul lucru este că noi mergem împreună” / 278

- Capitolul 6. Preferatul Occidentului: Ceaușescu, Republica Socialistă România și procesul configurării leninismului romantic (1965-1971) / 281**
- 6.1. De la leninismul post-revoluționar autonom la leninismul romantic: o metamorfoză *sui-generis* / 282**
  - 6.2. Succesorul: Ceaușescu la început de drum / 310**
  - 6.3. Consolidarea afirmării internaționale: între disidența calculată și diplomația de prestigiu / 316**
  - 6.4. Leninismul sistemic împotriva „contrarevoluției” cehoslovace. Impactul „primăverii de la Praga” asupra „lagărului socialist” / 330**
  - 6.5. August 1968 sau zenitul comunismului românesc. Momentul simbolic al nașterii leninismului romantic / 348**
  - 6.6. „Gărzile patriotice” și „războiul popular”. Securitatea națională în viziunea leninismului romantic / 356**
  - 6.7. De-a șoarecele și pisica: tatonând relațiile cu Uniunea Sovietică / 368**
  - 6.8. Leninismul asianizat și galvanizarea leninismului romantic / 378**
  - 6.9. Leninismul romantic manifest. Declinul PCR / 391**

Capitolul 7. Marota independenței. Leninismul romantic în căutarea afirmării internaționale și a mobilizării naționale / 401

- 7.1. Helsinki 1975: viziuni ideologice concurente asupra securității europene / 402**
- 7.2. Leninismul romantic despre securitatea europeană și drepturile omului / 407**
- 7.3. Hegemonul Balcanilor? Strategii geopolitice regionale ale leninismului romantic / 423**
- 7.4. Eurocomunism și leninism romantic: o prietenie rezervată / 426**
- 7.5. „Socialist în formă, național în conținut”? „Raportul național-internațional” în economia ideologică a leninismului romantic / 438**
- 7.6. Cultul personalității ca dimensiune constitutivă a leninismului romantic / 455**
- 7.7. Aspecte ideologice ale „economiei socialiste” / 462**
- 7.8. Despre „poporul muncitor unic” și locul minorităților naționale în cadrul „națiunii socialiste” / 476**
- 7.9. Informații interne din surse externe: Vocea Americii și Radio Europa Liberă / 490**
- 7.10. Ambiții tiermondiste. Leninismul romantic și lumea a treia / 493**
- 7.11. „Diplomația multilaterală” și „noua ordine internațională” / 500**

Capitolul 8. Sfârșitul. Leninismul romantic, un paria pentru ambele tabere ale Războiului Rece / 509

- Respe
- 8.1. Sindicatul Solidaritatea și criza leninismului polonez în accepțiune romantic leninistă / 510**
  - 8.2. Leninismul post-bolșevic. Reacții romantice leniniste la „îmburghezirea” ideologică a centrului moscovit / 524**
  - 8.3. Un ultim gest de frondă: Republica Socialistă România renunță la clauza națiunii cele mai favorizate / 541**
  - 8.4. Concluzii: contractia și dispariția leninismului romantic / 545**

În loc de concluzii: ce fel de construcție socială? Evaluări teoretice / 547

Evaluarea pluralistă a dimensiunii internaționale a leninismului romantic / 551

Evaluarea marxistă a dimensiunii internaționale a leninismului romantic / 555

Evaluarea realistă a dimensiunii internaționale a leninismului romantic / 561

Evaluarea social-constructivistă a dimensiunii internaționale a leninismului romantic / 566

Bibliografie / 575

Indice / 633

Mulțumiri / 647

Abstract / 649

Zusammenfassung / 653

Capitolul 1

Cadrul teoretic

Axată pe evaluarea teoretică a politicii internaționale a României comuniste, cartea insistă pe dimensiunea ideologică a acestui proces. Patru teorii majore utilizate în studiul relațiilor internaționale (RI) – realismul, pluralismul, marxismul și socio-constructivismul – vor alcătui instrumentarul necesar analizei. Teoriile au fost amintite în ordinea cronologică a importanței în ceea ce privește disciplina; din punct de vedere al adecvării lor la studierea materialului empiric, succesiunea va cunoaște, așa cum vom observa, schimbări notabile. Să vedem, în continuare, premisele și asumptiile fundamentale ale fiecăreia dintre aceste teorii.

1.1. Realismul

Având în spate o tradiție intelectuală veche de mii de ani, care începe cu Tucidide, trece prin Machiavelli, Hobbes, Clausewitz și ajunge fără probleme în secolul XXI prin intermediul unor autori de genul lui Hans Morgenthau, Kenneth Waltz, Robert Gilpin sau John Mearsheimer – realismul reprezintă curentul teoretic dominant în RI, în ciuda criticilor diverse și judicioase care i se aduc de câteva decenii încoace.

Fiecărei teorii a RI îi corespunde, în mai mică sau mai mare măsură, o ideologie politică (ideologie înțeleasă aici în sens științific, analitic, nu în termeni militanți și dogmatici, așa cum va fi aplicată noțiunea conceptului de leninism romantic, dezvoltat în lucrare). Corelativ, realismul reprezintă fațeta internațională a conservatorismului, un curent de gândire maturat de-a lungul mileniilor în doctrinele militare grecești și romane, apoi sub egida protectoare a teologiei catolice și, nu în ultimul rând, ca o reacție de respingere sau cel puțin susceptibilizare a proiectului rațional al modernității. Avem aici un prim aspect care diferențiază net realismul de celelalte teorii ale RI: anterioritatea sa în raport cu filosofia iluministă creatoare de modernitate. Pluralismul, marxismul și socio-constructivismul sunt toate produse ale unor proiecte intelectuale care se revendică, fără excepție, de la moștenirea critică a Revoluției Franceze.

Respect Realismul operează, la fel ca toate celelalte teorii ale RI, cu câteva concepte de bază¹. La nivel metodologic, studiind cauzele declanșării războaielor, Kenneth Waltz distinge trei „imagini”: prima, conform căreia conflictul internațional apare în mintea decidentului politic, fiind ulterior reificat; a doua, unde războaiele sunt declanșate datorită constituției interne – politice, economice, sociale, ideologice – a statelor, un factor explicativ superior simplei psihologii a liderilor și, în sfârșit, ultima imagine, cea mai importantă în opinia lui Waltz: structura internațională, alcătuită din fluctuațiile de putere ale statelor care, la nivel global, devin independente de intențiile directe ale acestora – „distribuția capacităților în sistem” în termenii lui Waltz (2007) – și presează asupra comportamentului internațional al fiecărei „unități” (stat) în manieră deterministă. Deși toate cele trei imagini (devenite ulterior „nivele de analiză” și înglobând o arie analitică mai largă în RI, nelimitată doar la conflicte) sunt utile în descifrarea politicii internaționale a unui stat, avertizează Waltz, numai cea sistemică este indispensabilă. Fac o precizare cu această ocazie, pe care o voi dezvolta în ultimul capitol al lucrării. Studiul de față se plasează în cadrul celui de al doilea nivel de analiză waltzian, fără a neglija însă nici nivelul trei, nici primul nivel.

Realismul waltzian a devenit cunoscut sub numele de neorealism sau realism structural. Configurația intelectuală a neorealismului nu ar fi existat însă în absența realismului clasic de care a fost precedat. Aici apar în prim-plan nume ca Hans Morgenthau, Edward Carr sau Reinhold Niebuhr. Prima imagine a lui Waltz este cea mai importantă în cazul realismului clasic. Natura umană, coruptă, amorală, lașă sau vindicativă se află la baza tuturor evenimentelor reprobabile are au loc în lume. Se poate observa aportul teologiei catolice la acest tip de realism: „păcatul originar” cu care fiecare persoană se naște, trăiește și moare oferă măsura relațiilor interumane și implicit a politicii internaționale: violență, anarhică, structurată de ambiții, orgolii și „voință de putere”, pentru a folosi expresia lui Nietzsche. Aflate în filiație directă cu oamenii din care sunt alcătuite, toți împărtășind aceeași natură umană, statele realiste se vor comporta la fel ca și subiecții lor; se schimbă doar planul acțiunii: pattern-urile pe care realiștii le identifică în relațiile interpersonale pot fi extrapolabile cu ușurință pe scena politicii globale.

Pentru Hans Morgenthau, politica internațională își are rădăcinile în natura umană, din care pot fi extrase regularități care acționează ca niște „legi

¹ Pentru simplificarea scrierii și parcurgerii textului, voi menționa succint principalele titluri bibliografice utilizate în acest subcapitol: Dunne, Kurki, Smith: 2010; Steans, Pettiford: 2008; Dougherty, Pfaltzgraff: 1997; Halliday: 1994; Baylis, Smith, Owens: 2008; Viotti, Kauppi: 1999; Taylor (ed.): 1980; Lobell, Ripsman, Taliaferro: 2009; Morgenthau: 2007; Carr: 1947; Niebuhr: 1977; Guzzini: 2000; Waltz: 2001; Waltz: 2007; Miroiu, Ungureanu: 2006; Buzan: 2000; Wendt: 1999; Gilpin: 1981; Mearsheimer: 2003; Nye, Keohane: 2009; Nye: 2009; Ball, Dagger: 2000; Copilaș: 2009a.

„obective” și care fac inteligibil astfel comportamentul statului în plan internațional. La baza acțiunii externe a fiecărui stat se află „interesul național” pe care Morgenthau îl înțelege ca fiind definit „în termeni de putere”. Cu alte cuvinte, maximizarea propriei puteri. Urmărindu-și astfel logica politică, fiecare stat caută să devină hegemon, dacă sistemul permite această metamorfoză. În mod normal, istoria, pentru, realiști, este o succesiune de hegemonii exercitate de către statul sau statele cele mai puternice asupra celor mai puțin sau foarte puțin puternice. Când hegemonia devine insuportabilă, împotriva hegemonului se creează o alianță care îi contrabalansează puterea exagerat de mare și, cu timpul, i-o distruge, fie printr-un conflict manifest, purtat cu mijloace preponderent militare, fie printr-un proces de lungă durată ce poate îmbrăca o multitudine de forme. Sigur, mai există și varianta *bandwagoning*-ului, în care statele slabe se aliază cu cel puternic pentru a își asigura o oarecare securitate. Strategia nu este însă una pe termen lung, ci doar scurt sau mediu: sistemul nu poate stagna la nesfârșit în această configurație și, mai devreme sau mai târziu, fie va apărea un contestatar al hegemonului, fie se va recurge la contrabalansare. În acest felurie, balanța de putere acționează invariabil, contribuind la hașurarea concepției ciclice asupra istoriei: hegemonie-contrabalansare-restructurarea sistemului. Unitatea de analiză a procesului istoric este alcătuită deci dintr-un astfel de ciclu, iar ciclurile se repetă, chiar dacă au la bază noi configurații de putere și noi actori internaționali: forțele care îl subîntind, argumentează realiștii, sunt aceleași.

Prin simplul fapt că sunt suverane în plan intern și independente în plan extern, dinamica statelor creează anarhia internațională. Anarhie nu are aici sensul doctrinar prin care termenul este de obicei înțeles, ci reprezintă o consecință a intereselor, puterilor și ideologiilor diferite ale statelor care interacționează liber, în absența unei autorități globale care să le reglementeze comportamentul. Anarhia poate fi de diferite tipuri, mai predispusă spre pace sau, dimpotrivă, spre conflict, în funcție de dispozițiile și filosofiele statelor într-o anumită conjunctură internațională: Barry Buzan distinge între anarhii „mature”, cooperante, respectiv „imature”, conflictuale, pe când Alexander Wendt teoretizează trei culturi ale anarhiei, aflate într-o ordine crescătoare din punct de vedere al „maturității”: hobbesiană, lockeană și kantiană (Buzan: 2000; Wendt: 1999).

Mai trebuie menționat faptul că realismul clasic accentuează puterea individuală a statelor, în special pe filieră militară, într-un cadrul internațional anarhic în care funcionează principiul auto-ajutorării (*self-help*), în timp ce realismul structural se preocupă mai puțin de puterea individuală a statelor, cât de securitatea colectivă la care acestea sunt nevoite să recurgă datorită presiunilor sistemice la care sunt permanent supuse. Absența dinamicii internaționale propusă de modelul neorealist a fost deseori criticată, fapt care a antrenat reevaluări ale teoriei originale din partea unor autori ca Robert Gilpin sau John Mearsheimer. Primul dezvoltă conceptul de „război hegemonic” prin intermediul căruia s-ar

face trecerea de la un ciclu istoric la următorul, în timp ce al doilea conferă neo-realismului un caracter ofensiv, spre deosebire de cel defensiv pe care îl reprezintă Waltz, argumentând că presiunile sistemului nu antrenează o reacție de supunere din partea statelor, ci mai degrabă una de luare sub control a acestora (Gilpin: 1981, Mearsheimer: 2003).

Sfârșitul Războiului Rece a însemnat o provocare teoretică de anvergură pentru realism, deoarece interpretarea sa în termenii stricți ai politicii de putere este reducionistă și finalmente inadecvată, au susținut criticii. Din fertilitatea dezbaterilor s-a conturat treptat o nouă formă de realism, cel neoclasic. Spre deosebire de predecesorii săi, realismul clasic și structural, realismul neoclasic ia în considerare, până la un anumit punct, ideile, valorile și factorii sociali în articularea politicii internaționale a unui stat, elemente neglijate aproape în totalitate de către formele mai vechi ale realismului, renunțând de asemenea și la perspectiva ciclică asupra istoriei, respectiv la luarea în considerare a statelor ca actori internaționali unici sau cel puțin semnificativi. Statele nu interacționează conform unor scheme prestabilite și permanente, afirmă realiștii neoclasici, ci creează regulile pe parcurs, comportându-se nu numai în baza factorilor tradiționali ca puterea, interesul național sau intimidarea, ci luând în considerare întreaga diversitate a variabilelor care se manifestă la nivel global în noul mileniu (Lobell, Lipsman, Taliaferro: 2009).

1.2. Pluralismul

Această teorie a RI este echivalentul tradiției liberale a gândirii politice. Pe cale de consecință, asumțiile sale principale pun în problemă mediul internațional dintr-o perspectivă considerabil – nu fundamental – diferită de cea realistă. În perioada interbelică, disputa dintre realismul clasic și idealism – eticheta pe care realiștii au atribuit-o curentului liberal american din acea perioadă este tendențios denumită, încercându-se astfel inducerea unei impresii depreciative despre orientarea internațională a liberalilor, sens care s-a păstrat și până astăzi; voi păstra denumirea, în absența alteia mai bune și pentru a nu crea confuzii – a ajuns să fie cunoscută drept prima „mare dezbateră”. Argumentele liberale în favoarea „securității colective” care ar fi putut fi construită printr-un progres al ideii de pace, interpretarea naturii umane drept ameliorabilă, nu iremediabil tarată și, nu în ultimul rând, conceperea procesului istoric în termeni pozitivisti, de progres, atât material cât și moral și deci social – au fost ridiculizate de către realiștii vremii, în special de Edward Carr. Acesta reproșa idealizatorilor – termenul îi aparține – naivitatea cu care abordau relațiile internaționale, credulitatea excesivă în natura umană și posibilitățile de îmbunătățire a acesteia și corelativ a politicii internaționale și iresponsabilitatea flagrantă de care dădeau

pană la urmă dovadă, nefăcând nimic pentru a preveni ascensiunea totalitarismului fascist, de exemplu.

Dacă realismul a părut să obțină o victorie fără drept de replică în fața idealismului, după 1945 situația a început să se nuanțeze și chiar să se schimbe. Pe măsură ce războiul devenea o amintire, fiind înlocuit de bunăstare și progres economic, liberalismul a început să ocupe un loc tot mai important ca teorie internațională. Pornind de la prezumția clasică a comerțului creator de bunăstare și de valoare adăugată, liberalismul s-a putut afirma cu succes într-un mediu internațional relativ relaxat și comod, deși dominat încă de principii realiste.

Ceea ce în RI a ajuns să fie cunoscut sub numele de „a doua mare dezbatere” a fost disputa între neorealism și neoliberalism. Spre deosebire de liberalismul clasic, bazat pe individualitate, drepturi politice, economie liberă și drepturile omului, neoliberalismul aduce în prim plan rolul instituțiilor internaționale ca și creatoare de stabilitate și securitate. Educând statele în vederea surmontării unui mediu anarhic imatur, pentru a îl parafraza pe Buzan, instituțiile neolibere proiectează de asemenea un mediu internațional structurat pe coordonate economice mai degrabă decât politice, unde guvernele au tendința de a deveni simple anexe ale unor procese economice globale asupra cărora nu numai că nu au nici un control direct, ci care aproape că dispune de state înseși. Economia și politica devin, prin intermediul instituțiilor și organizațiilor internaționale, interdependente (Vezi Nye, Keohane: 2009). Neorealismul și neoliberalismul au multe elemente comune, cel mai important fiind cel de structură internațională; contează mai puțin că primul accentuează dimensiunea ei politică iar ultimul pe cea economică: cele două curente sunt în mare măsură complementare. Administrația George W. Bush Jr. a dovedit cu prisosință acest lucru la nivel empiric; în ceea ce privește nivelul teoretic, mulți socio-constructiviști, la care ajungem puțin mai încolo, sunt de această părere.

Unul dintre conceptele principale ale pluralismului este acela de „*soft power*”. Teoretizat de către Joseph Nye, „*soft power*” are de-a face cu puterea înțeleasă în termeni de difuziune și atractivitate culturală și socială, luând în considerare puțin sau deloc dimensiunea militară, politică sau economică, ingredientele principale în concepțiile clasice asupra puterii (Nye: 2009). Pliindu-se perfect pe lumea globalizată în care ne desfășurăm existența, conceptul se doarește a fi o alternativă viabilă la omniprezentele principii realiste, făcând inteligibil un mediu internațional mai cooperant, înclinat spre schimburi culturale și economice, alcătuit prin eforturile sinergice ale tuturor sau majorității actorilor internaționali – a cărui fezabilitate pare astăzi mai aproape ca niciodată.

Dintre criticile pluraliste la adresa realismului, două ar ieși pregnant în evidență. În primul rând, dilema cu care realismul clasic se confruntă în ceea ce privește securitatea. Dacă un stat se înarmează pentru a își spori puterea și securitatea individuală, nemanifestând intenții agresive la adresa vecinilor săi, el

este susceptibil de a cauza gradual o reacție în lanț în care și celelalte state din regiune să se înarmeze, la început din aceleași motive, apoi de teamă. Rezultatul? Creșterea tensiunilor internaționale și potențialul conflictogen apărut ca efect neintenționat al dorinței fiecărui actor de a își asigura securitatea pe cont propriu. În al doilea rând, realismul clasic se raportează la politica internațională ca la un joc de sumă nulă: ceea ce o parte câștigă reprezintă cu necesitate pierderea altei părți. În acest fel, posibilitatea unei arhitecturi de securitate comune este din start compromisă. De fapt, așa cum am observat, o asemenea posibilitate nici nu este luată în calcul, fiind respinsă *a priori* drept utopică și/sau naivă. Dimpotrivă, liberalii susțin că politica internațională poate fi și trebuie transformată într-un joc de sumă pozitivă, în care actorii internaționali, nu numai statele, ci în primul rând instituțiile internaționale – caută cooperarea multilaterală în baza beneficiilor comune pe care le derivă ulterior din acest proces.

1.3. Marxismul

Deși prin marxism se înțelege, în general, un corpus de analize sociologice a căror obiect nu este dat neapărat de către relațiile internaționale, ci de procese și tendințele economice globale care ar fi creat și creează în continuare etape ale dezvoltării istorice a umanității în baza sistemelor economice subiacente – acest curent intelectual sau, mai bine spus, ramificațiile pe care le-a dezvoltat au luat în calcul tot mai mult interacțiunile dintre state, păstrând însă metodologia sociologică marxistă și circumscriindu-le cadrului social global căruia acestea îi aparțin.

Marxismul este extrem de important ca filosofie a științei în general, de aici putând fi derivate și consistentele sale implicații internaționale – deoarece, deși parte a ontologiei pozitivistice care a ajuns la apogeu în secolul XIX și a rămas acolo și în cea mai mare parte a secolului XX, marxismul a oferit premisele intelectuale ale depășirii acesteia, fapt care a condus gradual la două curente de cercetare majore: postmodernismul, pe de o parte, respectiv socio-constructivismul, pe de cealaltă parte. Voi analiza mai jos, foarte pe scurt, dezvoltarea intelectuală a marxismului și aportul curentelor marxiste și post-marxiste din secolul XX la apariția postmodernismului, respectiv a socio-constructivismului, perspectivă științifică utilă nu numai studiului relațiilor internaționale ci și a relațiilor sociale în general, bazată pe o metodologie care, deși nu atât de bine pusă la punct ca cele folosite în științele pozitivistice, este incomparabil mai utilă decât lipsa sau lipsa de finalitate a metodei științifice postmoderne.

Marxismul, făcut posibil de revoluția intelectuală iluministă care a opus raționalitatea critică a individului teologiei dogmatice catolice, consideră desfășurarea istoriei ca fiind supusă unor etape bine definite, fiecare configurată de

Respect pentru oameni și cărți

raportul dintre forțe de producție (invenții, progres) și relații de producție (stabilizarea unui sistem economico-social care devine cu timpul opresiv prin însăși structura sa, o frână, o „cătușă” pentru posibilitățile de dezvoltare). Fiecare „mod de producție” („comuna primitivă”, „selvagicist”, „feudal”, „asiatic” și „capitalist”), adică societate, compusă dintr-o „structură” economică și o „suprastructură” culturală, politică și religioasă determinată direct de către forma structurii – o „ideologie” în sensul utilizat de către Marx și Engels în *Ideologia germană* – se transformă dialectic, în sensul în care forțele de producție înving la un moment dat relațiile de producție stagnante și avem de-a face cu o revoluție; ulterior, forțele de producție victorioase vor deveni treptat, la rândul lor relații de producție și vor fi demantelate de către noi forțe de producție, ș.a.m.d. Dialectica marxistă este materialistă: susține, cu alte cuvinte, că există forțe obiective care ghidează dezvoltarea umană și care sunt independente ca manifestare de acțiunea omului. Pe de altă parte, o componentă deseori ignorată a gândirii lui Marx este aceea că aceste forțe nu înseamnă absolut nimic în absența gestionării lor de către oameni: raportul dintre cele două părți este deci complementar, nu asimetric². În plus, așa cum argumentează Margot Light, Marx a contestat spre sfârșitul vieții că ar fi încercat să ofere legi obiective pentru întreaga evoluție umană: „modul de producție asiatic”, de exemplu, contrazice flagrant schema sa istorică, datorită unor circumstanțe geografice, sociale și economice total diferite de cele europene. Departe de a fi descurajat de acest lucru, Marx a recunoscut pur și simplu că a teoretizat „«o schiță istorică a genezei capitalismului în Europa Occidentală [...] [nu] o teorie istorico-filosofică a direcției generale de dezvoltare prescrisă de soartă tuturor națiunilor, indiferent de circumstanțele istorice în care se găsesc»” (Marx în Light: 1988, 78).

Marx a fost ferm convins că procesul revoluționar trebuie să urmeze, pentru a fi complet și a nu degenera într-una dintre multele „ideologii”, etapele de dezvoltare descrise mai sus. Revoluția, în sensul în care Marx folosește termenul, este un proiect emancipator care are la bază conștientizarea opresiunii economice și sociale la care este supusă majoritatea celor care își desfășoară activitatea în cadrul modului de producție capitalist și depășirea limitelor naționale, construite „de sus” și care nu fac altceva decât să dezbine proletariatul în favoarea capitalismului. Întreg modul de producție capitalist trebuie depășit, mai ales „fetișismul mărfii” (bucuria consumeristă, s-ar putea traduce astăzi expresia), pentru ca oamenii să-și readobândească umanitatea. Procesul va fi unul violent, a argumentat Marx, deoarece capitalismul speculează toate interstițiile

² Principalele titluri bibliografice utilizate în acest subcapitol sunt: Marx, Engels: 1949; Marx, Engels: 1956, Marx: 1957; Marx: 1954; Marx: 1987; Engels: 1967; Gramsci: 1969; Ionescu: 1999, Kołakowski: 2009, 2010a, 2010b; Wallerstein: 1992; Wallerstein: 1989; Cox: 2002; Tucker: 1969; Aron: 2007; Light: 1988, Popper: 1996; Heilbroner: 2005, Habermas: 1983; Copilas: 2009b.

dintre forțele care i se opun și ajunge să le înregimenteze, mai devreme sau mai târziu. Nu este suficient ca distribuția bunurilor să fie echitabilă, procesul de producție însuși al capitalismului trebuie schimbat, deoarece aceste generează inevitabil inegalități care polarizează societatea. Moralitatea este deci insuficientă pentru a rezolva problema economică a modernității; ea nu este decât una din multele iluzii „idealiste”. Dacă un patron decide să își trateze mai echitabil muncitorii decât ceilalți, costurile sale de producție vor crește și profiturile se vor micșora. Astfel, acesta va ajunge la faliment în mod sigur. De aici rezultă, din nou, necesitatea depășirii violente a capitalismului: soluțiile mai puțin radicale nu pot sfârși decât încorporate în sau măturate efectiv de capital. Și în acest punct, Marx și-a revizuit opinia cu timpul. A ajuns să susțină că revoluția poate fi făcută și pe cale parlamentară în unele state dezvoltate, acolo unde relațiile de producție și conștiința revoluționară sunt suficient de „coapte” pentru a o permite.

Marx distinge în *Contribuții la critica economiei politice*, lucrare care va anticipa conceptual *Capitalul*, între „valoarea de întrebuințare”, respectiv „valoarea de schimb” a obiectelor produse în comunitățile umane. „Marfa”, obiectul intrat deja în logica esențialmente consumeristă a capitalismului, posedă atât valoare de întrebuințare, pentru cumpărător, cât și valoare de schimb, pentru intermediarul care o vinde pe piață, capitalistul. Cu timpul, profitul devine cea mai importantă finalitate a capitalismului, iar spațiul artificial interpus între vânzător și cumpărător crește. În acest fel, argumentează Marx pe urmele lui Hegel, de la care a împrumutat dialectica dar pe care a transpus-o din planul abstract, ideatic, „idealist”, cum îl numește el, al autorului ei, în plan material concret – valoarea de întrebuințare este „negată”, devenind valoare de schimb. Pasul următor îl constituie „negarea negației”: valoarea de schimb este la rândul ei negată de către valoarea de întrebuințare a cumpărătorului. Între valoarea de întrebuințare (individuală, concretă) și cea de schimb (socială, abstractă) există o permanentă contradicție pe care numai surmontarea modului de producție capitalist o va depăși. Marfa și capitalul sunt produse ale activității umane, dar ele obiectivează la un moment dat umanitatea și o reifică astfel încât producătorii devin alienați în raport cu produsul muncii lor. Din obiect, omul trebuie să redevină subiect luându-se din nou în posesie prin sustragerea de sub forțele impersonale ale capitalului. Când valoarea de întrebuințare va fi rămas singura valoare care structurează schimburile dintre oameni, procesul va fi reușit.

Capitalul operează cu ajutorul a două instrumente majore: „plusvaloarea” și „diviziunea muncii”. Plusvaloarea se obține prin exploatarea subtilă și eficientă a muncii. Cum? Dacă în modurile de producție anterioare capitalului munca era exploatată direct, acum ea este exploatată indirect și totodată mult mai eficient. Proletarul nu își vinde munca în sine, ci forța de muncă, ceea ce înseamnă cu totul altceva. Pentru munca efectivă depusă, muncitorului i-ar ajunge

doouă, patru sau șase ore de muncă. Patronul îi cere în schim opt, zece, douăsprezece sau chiar mai multe. Astfel, capitalistul își însușește și vinde pe piață și produsul unor ore de muncă pentru care muncitorul nu este plătit. Profitul derivat de aici Marx îl numește plusvaloare. Plusvaloarea crește direct proporțional cu exploatarea proletariatului, accentuând astfel tensiunile sociale și grăbind procesul revoluționar. La fel, diviziunea muncii este responsabilă de geneza capitalismului, cum argumentează Wallerstein, prin simplul fapt că impulsionează comerțul și deci crearea de valoare de schimb.

Crizele economice generate de capitalism nu sunt pure accidente, ci reprezintă însăși forța sa motrică, argumentează Marx în *Capitalul*. Aici, pe lângă valoarea de întrebuintare și valoarea de schimb, apare și valoarea efectivă a mărffi, înțeleasă ca timp de lucru și resurse consumate de către muncitor pentru a o produce în decurs de o zi, o încercare până la urmă de a obiectiva valoarea atât în raport cu cererea (valoarea de întrebuintare), cât și cu oferta (valoarea de schimb). Marx cuplează „capitalul variabil”, (muncitorii și forța de muncă pe care și-o vând pentru a supraviețui) și „capitalul fix” (mașinile, tehnologia de producție) în conceptul de „compoziție organică a capitalului”. Profitul sau plusvaloarea nu poate fi obținut decât prin prisma capitalului variabil sau a „muncii vii”, cum o mai numește Marx. Paradoxul este că, pe termen scurt, capitalul fix pare să ofere capitalistului posibilitatea unui profit mai mare. Cumpărând mașini care au o productivitate net superioară muncitorilor, capitalistul va fi nevoit să disponibilizeze gradual o mare parte a forței de muncă, îndatorându-se în același timp la bancheri pentru a putea plăti noile achiziții. Astfel, ponderea capitalului fix începe să crească în defavoarea celui variabil. Și așa începe marea contradicție internă a capitalismului: muncitorii disponibilizați, alcătuiind „armata proletară de rezervă”, nu vor mai avea putere de cumpărare; muncitorii nedisponibilizați încă trebuie să se resemneze cu salarii mai mici, fiind îngrijorați de concurența acerbă pentru tot mai puținele locuri de muncă. În acest timp, fabricile capitaliste produc, cu ajutorul mașinilor, tot mai mult și tot mai ieftin, pentru a putea obține profitul necesar achitării creditelor și continuării, eventual dezvoltării afacerii. Problema este că forța de cumpărare scade masiv ca urmare a disponibilizărilor și a scăderii salariilor. Profitul nu are altă soluție decât să scadă la rândul său. Suntem în miezul unei crize de supraproducție: bunuri multe și ieftine pe care tot mai puțini își permit să le cumpere, inundă o piață pentru care nu mai au desfacerea anterioară. Urmează falimentele. Acestea vor urma principiul dominoului, deoarece rețelele financiare capitaliste sunt interdependente: industrii, bănci, companii maritime sau de căi ferate care transportă și distribuie marfa etc. După consumarea crizei, modul de producție capitalist își reia cursul. Pentru a se îndrepta inevitabil, susține Marx, către o altă criză, și mai puternică. Și tot așa, până la revoluția care îl va aboli.

Foarte important de reținut este faptul că, pentru Marx, revoluția este un proces de natură socială, mai puțin politică (vezi Tucker: 1969). Pe de altă parte,

nu se poate afirma însă că orientarea socială a revoluției este nimic mai mult decât o proiecție la scară largă a eului traumatizat și ale frustrărilor de natură morală ale lui Marx, așa cum consideră același autor (2011); o astfel de abordare psihologizantă și simplistă ce reduce marxismul și filosofia idealistă germană care l-a anticipat la probleme de natură personală ale unor indivizi suferind de exces de zel intelectual și moralizator, pe lângă faptul că ratează întâlnirea cu mizele filosofice profunde ale unui Kant, Hegel sau Marx, nu beneficiază nici de relevanță științifică. Revenind la situarea socială a marxismului, Lenin a politizat intens revoluția marxistă și a transformat-o până la urmă într-o „ideologie”, în sensul pe care Marx îl atribuie termenului, poate chiar într-o ideologie mult mai dogmatică decât și-ar fi imaginat Marx că ar putea exista vreodată și, culmea ironiei, tocmai în numele ideilor sale. Din acest motiv, pe lângă faptul că reprezintă scheletul conceptual al întregii lucrări, leninismul va fi tratat într-un capitol separat, nu ca o simplă continuare a marxismului, ceea ce de fapt nici nu este.

Gândirea lui Marx a influențat decisiv secolul XIX și a pus o amprentă de neșters asupra secolului XX prin tocmai „interpretarea monstruoasă” care a fost dată filosofiei sale de către Lenin (Aron: 2007). Principala sa moștenire nu este în nici un caz leninismul – nimic mai mult decât o deturnare tendențioasă a sa – ci tradiția intelectuală critică, respectiv doctrina politică social-democrată. Încă din timpul vieții sale Marx s-a văzut nevoit să facă față unor revizionști ca Eduard Bernstein sau Karl Kautsky, care argumentau în sensul păstrării și „umanizării” capitalismului. După cum am văzut, Marx se pronunța clar pentru schimbarea modului de producție capitalist, în absența căruia opresiunea nu putea decât să continue, chiar dacă ar fi îmbrăcat forme edulcorate. În ciuda acestei polemici, și a obiectivului poate prea ambițios și totodată simplificator al lui Marx – capitalismul și depășirea lui – social-democrația este astăzi una dintre doctrinele politice dominante în Europa Occidentală. Nu ar fi ajuns aici, nu ar fi ajuns să existe în definitiv, în absența fermentului intelectual marxist.

Unul dintre principalii continuatori și dezvoltatori ai gândirii lui Marx a fost Antonio Gramsci. Întemnițat în cea mai mare parte a vieții sale intelectuale active, opera lui Gramsci se datorează, paradoxal, tocmai încarcerării sale de către regimul fascist italian. Dacă ar fi reușit să se sustragă persecuțiilor declanșate de Mussolini asupra grupărilor de stânga, este foarte probabil ca acesta să fi sfârșit în gulagurile lui Stalin. Gramsci a argumentat convingător că, în cazul unui „bloc istoric” (expresia corespunde aproximativ „modului de producție marxist”), structura și suprastructura au aceeași pondere hegemonică. De fapt, hegemonia, concept introdus de Gramsci, se exercită mai degrabă prin intermediul suprastructurii. Aceasta constă din diferitele „filosofii” ale claselor sociale care, în perioade istorice determinate de anumite moduri de producție, alcătuiesc „istoria”. Spre deosebire de Marx, pentru care suprastructura este o consecință directă a formei și conținutului structurii, Gramsci admite existența mai multor